

НЕПРЕВОДЪЛИВОСТИ
БАРБАРА КАСЕН

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
Серија Ц: Теоријска истраживања, књ. 20

Уређивачки одбор

др Александра Манчић, Институт за књижевност и уметност
др Милица Бакић – Хејден, Универзитет у Питсбургу
др Гвидо Ерсовић, Национални савет за научна и техничка истраживања/
Универзитет у Буенос Ајресу
др Марија Грујић, Институт за књижевност и уметност
мср Јован Букумира, Институт за књижевност и уметност (секретар)

Рецензенти

др Миланко Говедарица
др Драган Проле
др Јелена Филиповић

НЕПРЕВОДЉИВОСТИ
БАРБАРА КАСЕН

ЗБОРНИК РАДОВА

Уредник
др Новак Малешевић

Институт за књижевност и уметност
Београд
2023

Издавање зборника финансијски је помогло Министарство науке,
технолошког развоја и иновација Републике Србије

САДРЖАЈ

- 7 *Новак Малешевић*
УВОДНА РИЈЕЧ
- 13 *Barbara Cassin*
PRÉFACE AU COLLECTIF DE BELGRADE
- 17 *Барбара Касен*
ПРЕДГОВОР ЗБОРНИКУ РАДОВА СА СКУПА У БЕОГРАДУ
(превео Зоран Миндеровић)
- 21 *Александра Манчић*
ЕВРОПСКИ РЕЧНИК ФИЛОЗОФИЈА ИЛИ ЛЕКSIKOH НЕПРЕВОДЉИВОСТИ
БАРБАРЕ КАСЕН НА ЈЕЗИЦИМА
- 55 *Višnja Krstić*
TRANSPLANTING BARBARA CASSIN'S FRAMEWORK OF 'UNTRANSLATABILITY'
FROM PHILOSOPHY TO COMPARATIVE LITERATURE
An Attempt
- 77 *Mariano Javier Sverdloff*
CARTOGRAFÍAS POLÍTICAS DE LA TRADUCCIÓN
Entre el *Vocabulario de las filosofías occidentales* (2018) y el "Ubuntu"
- 119 *Guido Herzovich*
UNTRANSLATABILITY AMONG THE LATIN AMERICANS
- 153 *Зоран Миндеровић*
БАРБАРА КАСЕН И ЊЕН ЛАВИРИНТ
- 169 *Novak Malešević*
BARBARA CASSIN
The Quality of Babylon
- 189 *Марко Теодорски*
УМИРИТИ СУБЈЕКТА
Носталгија између Барбаре Касен и Патанђалија
- 213 *Татјана Росић*
НОСТАЛГИЈА ПОСЛЕ ХЛАДНОГ РАТА
Концепти носталгије Светлане Бојм и Барбаре Касен или о (не)могућности повратка
- 229 *Биљана Андоновска*
BARBAROLOGIE
О књижевном, аутобиографском и политичком у делу Барбаре Касен

Александра МАНЧИЋ

Институт за књижевност и уметност, Београд
aleksandra.mancic@gmail.com

*ЕВРОПСКИ РЕЧНИК ФИЛОЗОФИЈА ИЛИ ЛЕКSIKOH
НЕПРЕВОДЉИВОСТИ
БАРБАРЕ КАСЕН НА ЈЕЗИЦИМА*

Сажетак: Трагајући за могућним местима порекла *Европског речника филозофија*, пројекта који је класични филолог и филозоф Барбара Касен деведесетих година прошлог века осмислила и покренула, а 2004. окончала прву етапу писања речника на француском језику, можемо да се вратимо вековима уназад. Превођење идеја, јер то је тема овог *Речника*, јесте и први и нужан корак у слободној трговини идејама у историографији названој *translatio studii*. Тај назив, сасвим упрошћено речено, означава велики трансфер знања из класичног света у Западну Европу. Подухват у данашње време има другачији смисао, и другачије правце распростирања. У *Европском речнику филозофија* сабрани су догађаји именована појмова који један другоме одговарају, један на другог упућују, сусрећу се, сарађују на општем послу, али не прелазе, не преводе се један у другог, истовремено не престајући да се преводе, по замисли од које је пошла Барбара Касен. То управо доказује пројекат сталног превођења *Европског речника*. Заједно с Барбаром Касен и другим француским филозофима, у прављењу *Европског речника* учествовало је више од сто педесет филозофа и научника, из Француске, из Немачке, Велике Британије, Италије, Португалије, Шпаније, Латинске Америке, Украјине. То је била само прва етапа, која је трајала више од десет година, и подразумевала различите облике (не) превођења, односно перманентног превођења у настајању француског изворника. Затим је дошла друга етапа – превођење речника са француског језика на друге језике. Какав значај такав пројекат може имати у данашњем сагледавању културе?
Кључне речи: *Европски речник филозофија*, Барбара Касен, превођење идеја

Превођење је двосмислен, и противречан поступак. Превођење је знак отварања, гостопримства, пријатељства, прихватања туђинца. Превођење је знак овладавања, присвајања, асимиловања

другог у себе. Премештања, сеоба. О чему говоримо када говоримо о превођењу, текстова, или идеја, или људи? Превођење може довести до осећаја губитка или отуђења – као када је избеглица принуђен да напусти своју стварну, нимало имагинарну земљу, ризикујући и свој живот – али отуђење које превођење укључује може бацити ново светло на нешто што иначе не бисмо видели: да се непреводљиво одједном може показати као преведено. Можемо размишљати о превођењу, том прворазредном европском феномену, као о процесу који углавном остаје исти, али се његове размере невероватно увећавају.

У прошлости је било неколико глобализација, али ниједна није достигла оволике размере као ова данашња, а ни превођење, у свим својим смисловима, није било постављано на овако значајно место, ма колико тај значај био двосмислен. Језик је увек неки засебан језик, увек осуђен на то да уводи даље и даље разлике, да се трансформише у различите језике. Различитост се не одвија само између језика, него и унутар језика. „Препуштен себи, језик зна само за дијалекте међу којима ниједан нема надмоћ над другим, и тиме је осуђен на бесконачно раздвајање“, писао је Фердинанд де Сосир на прелазу из XIX у XX век (Saussure 2002: 154). Језик постоји као различитост мање или више издиференцираних дијалеката, објашњавао је он своје виђење. Где наш језик почиње? Где се завршава? То, по Сосиру, као питање нема смисла. Постоји само линија варијација преко којих не приметно прелазимо из једног језика у други. Могао би то бити, кружно, аргумент у прилог једног језика Вавилонске куле, али у земаљској равни, за разлику од неземаљске, Сосиров опис језика показује да ниједан језик нема привилегован однос према садржини. Зато један језик мора бити полифоничан, многострук, а не универзално важећа апстракција. Уосталом, каква је судбина такве конструкције можемо прочитати у причи о Вавилонској

кули. У земаљској равни, међутим, око Средоземља су, на пример, вековима, или миленијумима, људи већином говорили по неколико језика, били вишејезични. Био је то свет налик овом нашем данашњем, у којем је преводилац био фигура неопходна и сувишна, у зависности од управљености погледа. Превод, или прескок? Да ли је превођење поступно прелажење, или муњевити скок из једног у друго?

Прелази и сеобе које превод подразумева повезани су са временом. У свом „Другом предавању на Универзитету у Женеви“, новембра 1891. године, Сосир је, да би представио своје схватање историје и традиције језика, испричао причу о томе како је „оригинал по имену Богуславски“ у неком месту у Русији, направио изложбу својих фотографија, четири стотине осамдесет фотографских портрета који сви приказују њега самог, Богуславског, у идентичној пози. Двадесет година је „тај човек одан науци“, како каже Сосир, сваког првог и петнаестог у месецу одлазио код фотографа. На две суседне фотографије, разуме се, био је то истоветни Богуславски, али када се упореде фотографије број 1 и број 480, то су била два сасвим различита Богуславска. „Када бисмо могли не да фотографишемо него да фонографишемо, из дана у дан“, завршава Сосир, „све што је изговарано на кугли земаљској, имали бисмо слике језика који је увек сличан од дана до дана, али значајно, понекад несамерљиво различит на сваких петсто година, па чак и на сваких сто година“ (Saussure 2002: 156–157).

Док читам Сосира, из његових бележака постепено израња слика језика као лијане, или ризома: полазећи из више тачака истовремено, свака од тачака језика ствара своје мреже, рачва се, преплиће и разгранавана, непрекидно остајући иста и мењајући се до непрепознатљивости. Француски језик *јесте* онај сами латински језик, каже Сосир, само у другом времену и на другом месту; прелаз између италијанског и француског није

јасна граница него низ претапања. Оно што важи за промене у времену, важи исто тако и за промене у простору. Ниједан језик никада не умире, него се непрестано неприметно преображава. Било који језик нестаће само ако буде насилно уништен. Сосир види језик као бесконачно и безгранично, непрекидно разгрананавање језика. О почецима језика није нам могућно много да кажемо, јер се почеци свих језика губе у некој прошлости која нам је недоступна, и само нам поређење међу језицима које знамо може помоћи да те почетке некако реконструиремо, као сопствену домисао, која, као домисао, има форму једног језика, рецимо, индоевропског. Помишљам, можда би се теорија историје језика на свету могла упоредити са теоријом пулсирајуће васионе, уређеног света, дотераног света, то јест, космоса, како су га назвали Грци. Најновија открића у астрофизици – а она настају свакодневно – говоре да данас заправо више не можемо са сигурношћу рећи да знамо шта је почетак васионе, или космоса, него да је могућно да васионе настају и нестају, у бесконачном пулсирању, како каже, на пример, теорија савременог британског физичара Роџера Пенроуза. Ако бисмо такву теорију применили на језике, онда бисмо претпоставили да они настају, разгранавају се, шире, па затим поново сливају и сажимају у један језик, правећи некакав апстрактан језик универзалне комуникације (што нам је већ познато из приче о Вавилонској кули, али вавилонски обрти одвијали су се већ више пута кроз историју), да би се потом такав универзалан језик разбио у мноштво језика, пометњу језика, време у којем сваки језик постоји самодовољно и самозадовољно за себе, када људи уопште не знају за појам превођења? Најпре су се сродили са мишљу да заувек можемо говорити једним језиком који универзално важи свуда и за све, па када им је Бог разбио тај језик на мноштво, са тим мноштвом нису умели да изиђу на крај, докле поново нису дошли до идеје

превођења... Ово, наравно, није никаква теорија језика, него само прича коју себи причам, али та прича је узорна прича, која упозорава шта се може десити ако превођење доживљавамо једино као сметњу, а не као посао вредан труда, и као изазов.

Трагајући за могућним местима порекла *Европског речника филозофија*, пројекта који је класични филолог и филозоф Барбара Касен деведесетих година прошлог века осмислила и покренула, а 2004. окончала прву етапу писања речника на француском језику, можемо да се вратимо вековима уназад. Превођење идеја, јер то је тема овог *Речника*, јесте и први и нужан корак у слободној трговини идејама у историографији названој *translatio studii*; што је назив који, данашњим речником и сасвим упрошћено речено, означава велики трансфер знања из класичног света у Западну Европу. Велика сеоба знања. На превођење се, следећи класичне ауторе, може гледати и као на трансфер смисла који је сасвим налик размени новца: и Цицерон и Хорације у значењу „преводити“ користе глагол *reddere*, глагол који етимолошки значи *вратити*, *платити*: вратити, или платити текст у неком новом језику, то је слика у којој преводилац барата речима као новцем, и уместо једних новчаница, даје неке друге. Или плаћа делом тела (*a pound of flesh*), како то Шекспировим стихом говори Жак Дерида у свом виђењу преводиоца као млетачког трговца, у тексту вишејезичног наслова *Qu'est-ce qu'une traduction « relevante » ?* (Derrida 2005), који је читан и као велика фуснота уз филозофов превод неколико Шекспирових стихова. Ако следимо ту слику, можемо да замислимо преводиоца као некога ко је дужан читаоцу „фунту“: па или у новцу, или у тежини сопственог меса. Преводилац је, у трговачком виђењу превођења, нека врста језичког мешетара који згрће речи (или их пабирчи, или наслеђује), умножава језичку својину, гомила језичка блага, да би се трговина идејама могла даље одвијати.

Међутим, оно што Дерида блиско повезује у свом тексту *Qu'est-ce qu'une traduction « relevante »* ? јесу милосрђе и опроштај, које он изнова и изнова повезује са превођењем, моћи, и крајњом немоћи као моћи: што је све у тесној вези са превођењем, каже Дерида у овом тексту узимајући одломак са суђења из *Млетачког трговца*, свега неколико Шајлокових и Порцијиних реплика, и то оно место на којем се говори о накнади за дуговање у „комаду меса“, како каже превод на српски, или о „фунти меса“, како конкретније каже изворник, као и Деридин превод на француски језик. Превод „лиже као пламен тело текста“, превод је опасност, укратко, опасност од пожара? Од куповине и продаје? Мноштво у једној речи може бити многојезично, проналазити хомониме у страним речима. Таква је реч „релевантан“ – на француском и на енглеском, јер, како Дерида каже, када читамо, не знамо коју реч Дерида користи у наслову, француску, или енглеску? Јер значења се између два језика преклапају, делимично, али не потпуно. Јер значење енглеског *relevant* на француском би пре дала реч *pertinent*. *Relevant* се стално преводи, каже Дерида, јер, на пример, у белгијском француском ова реч користи се у енглеском значењу, преузима енглеско значење речи. А да не спомињемо то да је ову реч Дерида користи да би превео Хегелово *Aufhebung*. *Relève* и *relever*. Блискости и разилажења језика кроз језичке игре одузимања и враћања. Невероватно срећна случајност која га је задесила када је нашао тај превод, каже Дерида. И зато је и ова реч укључена, са свом хегеловском филозофском традицијом, у наслов Деридиног текста. Тим одјецима служи се да би продубио наше разумевање милосрђа, сажалења, и опроштаја. Јер о томе Дерида говори у овом тексту. Он истражује однос између милости, односно опроштаја, и правде, управо помоћу речи *relève*, која даје три значења: опроштај додаје зачин правди, опроштај уздиже правду, и опроштај поништава и чува истовремено, и тиме над

илази правду. Ону правду – и истину, која представља једно од средишњих непреводивих места *Европског речника филозофија* – овде се придружује опроштај, опроштај некаквог дуга, који и не мора бити новчани дуг, као важна тема Деридине, и извесне деридијанске политичке филозофије, која се може поставити и као средишња тема целокупног подухвата *Европског речника филозофија* и његових сосировских језичких разграновања. *Relève* као зачињавање јела, појачавање природног укуса јела, рафинисање тог укуса, култивисање тог самог укуса које јело већ има од својих састојака. Као, на пример, када у јело додамо соли, када га посолимо. Међутим, значење уздицања долази искључиво из француске речи коју Дерида бира као превод, додаје значење којег нема у енглеској речи, али постоји у контексту у којем је реч употребљена у Шекспировом тексту. Трећи преводачки гест, значење поништавања и очувања, у текст долази тек кроз метапреводачку праксу, кроз говор о сопственој употреби те исте речи као термина којим Дерида на француски преводи Хегелов немачки термин („памћење које интериоризује, спиритуализација која сублимира“, каже Дерида), појам којим на овом месту у тексту долази до коначног „поништења и очувања“ опроштаја у односу према правди, и до тога да је опроштај нешто што захтева веома специфичан осећај за превођење, чиме „релевантан превод“ из наслова још једном ставља у вишеструку и кроз више од једног језика проведenu правду – са истином – до опроштаја као кључног хришћанског појма (који, заправо, ма колико се на своје хришћанство позивала, Порција не уздиже, нити истиче, нити зачињава, нити чува, него само поништава својим вештим али лицемерним баратањем речима): „опроштај уздиже, замењује, интериоризује правду коју зачињава“, каже Дерида, у тексту који је недвосмислено превасходно Деридин прворазредан текст политичке филозофије, али зато ништа мање

посвећен питању језика и превођења као филозофског проблема, и као филозофског средства, оруђа, инструмента, у исти мах, можда није реч о превођењу, можда је реч о трансакцији, каже он, или о трансформацији, то јест, преображају, јер заправо напосто имамо посла са „оним што вреба из језика“, или „оним што спава у језику“. И шта је, на крају, „релевантан превод“, где придев уз именицу полако губи првобитно истакнуто традуктолошко значење и враћа нас у француски изворник питањима као што су, да ли је „релевантан“ онај превод који појачава, истиче „оно што вреба у језику“ изворника, или онај који га „уздиже“, онај који „чува оно што пориче или поништава, остављајући у себи то до чијег је нестанка довео“, као „памћење које интериоризује“, превод који је трговина идејама? Или размена мишљења? Или политика опроштаја и пријатељства?

Питање језика и питање самосталног мишљења неразлучиво су повезани. Ако филозофирати значи градити нове појмове, стварање термина којима ће ти појмови бити означени јесте саставни део посла зидања филозофије. Збивања именовања мисли одвијају се између два начела која не умеју да постоје једно без другог, а никада се у потпуности не поклапају. *Европски речник филозофија* је књига која описује како се мисао хвата у појмове, како се појмови обликују у речи, и како се даље одвијају обрти тог истог догађаја у низовима које творе различити језици. Да ли је у питању један те исти догађај, као што је Богуславски из Сосирове приче један те исти Богуславски, или имамо посла са варијантама истог догађаја у паралелним световима различитих језика, или су то неки сасвим различити догађаји раздвојени у простору и времену? То су питања која себи постављам док прелиставам *Европски речник*. Памтим Сосиров наук: смисао је иманентан изразу и не живи у неком имагинарном свету; знак није репрезентација, знак је јединство означитеља и означеника

(овакав превод Сосирових термина везан је за Сретена Марића, првог преводиоца *Курса опште лингвистике* на српски, што је све део велике приче о превођењу и трговини идејама), и као иманентан изразу, смисао је систем односа и разлика у језику као систему разлика. Фердинанд де Сосир био је Швајцарац, из земље у којој различити језици коегзистирају, и та чињеница га је можда спасила од тежње да спонтано нагиње једнојезичности, помогла му да језик сагледава из неубичајених углова, што није без значаја ни за филозофска питања. Различитост језика није невоља која нас је задесила, различитост језика је неразлучива од језика, толико да бих могла рећи да су изворни израз и превод – сваки могући превод сваког изворника – две стране језика исто онако као што су то означеник и означитељ две стране знака, али мноштвеност превода компликује ову слику таман онолико колико и Сосирова слика језика као ризомског ентитета који је увек један, нема природан завршетак, и који је могуће само насилно уништити.

Међутим, шта све ово значи када се људи нађу пред задатком да преводе филозофске појмове, који би требало да су строги, универзални, да њихов смисао има опште значење? У *Европском речнику филозофија* сабрани су догађаји именована мисли који један другоме одговарају, један на другога упућују, сусрећу се, сарађују на општем послу, али не прелазе, не преводе се један у другог, истовремено не престајући да се преводе, по замисли од које је пошла Барбара Касен. То управо доказује замишљени пројекат сталног превођења *Европског речника*. Заједно с Барбаром Касен и другим француским филозофима, у прављењу *Европског речника* учествовало је више од сто педесет филозофа и научника, из Француске, из Немачке, Велике Британије, Италије, Португалије, Шпаније, Латинске Америке, Украјине. То је била само прва етапа, која је трајала више од десет година, и

подразумевала различите облике (не)превођења, односно перманентног превођења у настајању француског изворника. Затим је дошла друга етапа – превођење речника са француског језика на друге језике.

*

Пре неколико година, учествовала сам на научном скупу у Институту за филозофију и друштвену теорију чији је назив био „Културе у превођењу“. Учесници су били већином из Србије и из Италије, понеки из Француске, али се комуникација највише одвијала на енглеском, иако није било учесника из англосаксонских земаља. За време сесија, било је обезбеђено симултано превођење, и преводиоци су из својих кабина чинили све што су могли не би ли превели понекад веома захтевне филозофске текстове с једног језика на други. Гледала сам како се преводиоци у кабинама муче да прате реченице предавача, јер нису од њих добили одштампане примерке написаних излагања. Гледала сам како се предавачи не базирају на оклевања и застајкивања преводилаца у недоумицама, изузев да се нервозним погледом немо пожале на њихову спорост или неспретност. Као да су сви ти разговори организовани на тему, на пример, обновљивих извора енергије, или одрживе производње хране, а не на тему превођења. Ма колико превођење, заправо, било непресушан извор обнављања енергије. Филозофи су филозофски разматрали мање или више апстрактна питања превођења, али без видљиве емпатије за стварне, живе преводиоце. То ме је потресло. Невоља је у томе што се цела ствар завршила зборником са низом текстова (међу њима и мој, ма колико прошаран цитатима на италијанском и француском) на бољем или горем, али ипак сувољавом облику енглеског језика каквим се данас пише већина

научних текстова. Зборник је на енглеском објављен у Италији. Барем када је о књижевности реч, помишљам, а ово искуство ми каже, и о филозофији, универзални језик постаје проблем, уместо решење.

Свој доживљај са те конференције о превођењу видим као слику стања преводаца у данашњем свету. Филозофи расправљају, преводиоци се презнојавају у кабинама, и осим што филозофи заправо желе да преводиоци буду невидљиви, показују да је за њих процес превођења заправо сметња. Рецимо, сметња глатком пребацавању великих, кажу универзалних, филозофских појмова из језика у језик. И док размишљам о том догађају око превођења, и његовом смислу за мене, и његовом смислу за теоријска питања превођења, у помоћ ми прискаче Михаил Бахтин. Он у својој студији „Ка филозофији поступка“, писаној двадесетих година прошлог века, у СССР, на једном месту записује:

Оцена мисли као појединачног поступка у потпуности узима у обзир и укључује у себе моменат теоријског значаја мишљења-расуђивања; оцена значаја расуђивања је неопходан моменат у поступку, мада га још не исцрпљује. Али за теоријски значај расуђивања саршено је безначајан индивидуално-историјски моменат, преобраћање расуђивања у одговоран поступак његовог аутора. Мене који стварно мислим и одговоран сам за чин свог мишљења, у теоријски значајном расуђивању нема. Теоријски значајно расуђивање у сваком од својих теоријских момената недоступно је мојој индивидуално-одговорној активности. Без обзира на то какве моменте разликујемо у теоријски значајном расуђивању: форму (категорија синтезе) и садржину (материју, искуствену и чулну датост),

предмет и садржину, значај свих тих момената потпуно је недоступан за моменат индивидуалног чина – поступка мислећег човека (Бахтин 2003: 9).¹

Превођење је поступак, у оба смисла – то је процес који траје, и заправо се никада не завршава, и у том процесу ја – субјекат, преводилац – доносим низове одлука у сваком тренутку, узимајући у обзир низове околности, чиме превођење постаје поступак и у смислу који подразумева Бахтин када гради свој филозофски појам. Осмишљавање, мишљење, то је поступак филозофа. Бахтинова филозофија поступка нашла је одјек у облику чланка у француској изворној верзији *Европског речника филозофија* насловљеном „Postupok“ (наслов овде наводим онако како је написан у том изворнику), јер није могла бити преведена ни речју *acte*, нити неком другом француском речју на одговарајући – одговоран – начин. Мој индивидуални поступак нема приступа теоријској истини, сматра Бахтин, теоријска истина не зависи од мог поступка, али мој однос према истини показује се кроз мој поступак. Не учинити ништа такође је поступак. И тако чињеница да сам свој текст ипак написала на енглеском језику има значај у питању скупа о превођењу. Тај мој поступак био је преводилачки поступак. Речима енглеског језика изразила сам нешто за шта не могу тачно да кажем на којем сам језику мислила, на српском, или на енглеском. Осећала сам чак изван

¹ Оценка мысли как индивидуального поступка учитывает и включает в себя момент теоретической значимости мысли-суждения полностью; оценка значимости суждения – необходимый момент в составе поступка, хотя его еще не исчерпывающий. Но для теоретической значимости суждения совершенно безразличен момент индивидуально-исторический, превращение суждения в ответственный поступок автора его. Меня действительно мыслящего и ответственного за акт моего мышления нет в теоретически значимом суждении. Значимое теоретически суждение во всех своих моментах непроницаемо для моей индивидуальной ответственной активности. Какие бы моменты мы ни различали в теоретически значимом суждении: форму (категории синтеза) и содержание (материю, опытную и чувственную данность), предмет и содержание – значимость всех этих моментов совершенно непроницаемо для момента индивидуального акта-поступка мыслящего.

полет у савладавању мишљења на језику који ми је стран, и који ми је допустио чак и да се њиме поигравам; убацивала опширне цитате на италијанском и француском. Укратко, могло би се, са одређеног становишта, рећи да је то био тријумф превођења. А опет, писање на страном језику можемо доживети и као поступак који представља пораз, зато што на једном нивоу изневерава теоријску истину писања на матерњем језику. Написати текст на језику који нам је матерњи, или га написати на језику који нам је туђ, два су различита поступка од којих сваки има веома конкретне последице. У извесном смислу, писање на страном језику може дати већу слободу, јер даје могућност да речи – нарочито, речи набијене осећањем, или патосом – задржимо на извесној дистанци. Са дистанцом, играње језиком може се одвијати према правилима сасвим различитим од играња језиком за који кажемо „мој језик“. Подсећа нас на то да, право говорећи, језик којим се служим, било да га осећам као матерњи, или као страни, није „мој“, или, како то Дерида сажима у парадокс: „Имам само један језик, и тај језик није мој.“ Превођење је егзистенцијални поступак, који се одвија у тексту, а одвија се и у животу.

Поступак је начин нашег постојања у свету, писао је Бахтин. Поступак, то је начин нашег опхођења према другом, који је истовремено и етички, и естетски. Без другог, говори Бахтин, нема мог рођења, без другог, нема ни моје смрти. То су ствари о којима само други може да сведочи. Други је онај који мене сагледава, други је онај ко чува памћење о мени. Са свог јединственог места у свету, други ме види, други је тај који је кадар да осмисли моју судбину, па чак и моје тело. Ја могу да загрлим само другога, да пољубим само другога. Други је вредност за мене зато што у очима другог могу да видим себе. Да видим како се осмишљава моја судбина, јер када себе гледам у огледалу, увек остајем слепа за нешто на себи. Могу ли, међутим, рећи Други, у једнини, а да

то не буде апстракција, део неке теоријске истине, одвојене од конкретне стварности? Јер, ни тај Други заправо није један, њих је увек мноштво. Даље следи полифонија. Могу ли са мноштвом Других који говоре мноштво других језика, комуницирати на једном језику, ма колико тај језик узели за општи посреднички језик, и рећи да то није апстрактна, теоријска комуникација, одвојена од конкретне стварности сопственог језика (оног једног јединог језика који има свако од нас, ма колико свако знао, заједно са Деридом, да тај језик није „мој“, да ниједан језик не припада никоме од нас, него пре, да свако од нас припада неком [„мом“] језику)?

Прича о језику и превођењу садржи довољно противречности да можемо поћи и другим путем, и на пример, рећи да постоје неки недостојни други, који ометају остварење наших светлих замисли, ометају комуникацију на разумљивом језику (који је наш језик, о чему он и данас чува спомен, спомен о томе ко је *словесан*, ко уме да говори, с ким се човек може разумети), говоре неразумљивим (варварским, рекли би Грци, подсећа Барбара Касен), неартикулисаним, *немим* језиком (и такво схватање наш језик и данас чува, ништа мање него у имену целог једног великог европског народа и великог европског језика). Можемо просто дизати зидове према тим неразумљивим другим онако како се они појављују у нашем животу. Или можемо признати да постоје други који нас окружују а који се не уписују у нашу логику, у наше рационалне конструкције, а који су такође попут нас, само имају своје унутрашње логике и своје конструкције, своје спознаје и своје приоритете. Да разумемо људе са другим вредностима, другим културама, другим религијама, свет живота који нас окружују, као у филозофском роману *Соларис* Станислава Лема.

За пољског писца Лема могли бисмо рећи да је један од многих мислилаца дијалога и комуникације у двадесетом веку, са својом визијом загонетне планете чију целу површину покрива океан. Тајанствени океан као да је непријатељски расположен према човеку, а има нешто налик људској свести, и као да с предумишљајем ствара ситуације у којима комуницира са људима, супротставља им се, подсмева им се. Могу га уништити, могу отићи са те планете и забранити потомцима да јој прилазе; а могу се потрудити и да га разумеју, макар помоћу најпростијих аналогија: какав је то живот? Каква је то загонетна појава? „Међу звездама нас чека нешто невиђено, нешто неразумљиво“, каже Лем. Са неразумљивим и невиђеним сусрећемо се све чешће и у нашим најпростијим, најбаналнијим односима. У свету у којем је све више и више других, неопходно је, очигледно, уложити труд у разумевање, истрајност у трагање за путевима ка другом, ка свим оним другим од којих свако има сопствени систем смислова којима оправдава сопствено постојање у систему бесконачних разлика, било да говоримо о људима, или о њиховим језицима или њиховим културама, књижевностима, или филозофијама. Човек који хоће да разуме какав је то океан и шта је то Соларис већ је неко други него човек који не види никакав проблем у томе да се океан напосто уништи, затре. Онај ко хоће да разуме јесте човек који и себе разуме мало више, и мало јасније види зашто он сам има своје вредности од којих никако не може одустати.

*

У међувремену, одвијала се друга етапа *Европског речника филозофија*, етапа превода на друге језике и њихових независних живота на тим језицима. Већ наредо са писањем француске верзије, почело се са превођењем речника. То је један од стубова

целог пројекта. На амерички енглески преведен је на Универзитету Принстон, где је добио наслов *Лексикон непреводљивости* (2014), а алузија на европско, као и на филозофије (у множини) ишчезла је са избрисаним главним насловом књиге. Амерички аутор са великим искуством у превођењу и значајним есејистичким опусом о темама превођења филозофије и књижевности, Лоренс Венути, писац књиге са за нас значајним насловом *Невидљивост преводиоца*, писао је о јазу између филозофије, превођења и студија културе као о јазу који је неопходно премостити, управо оним средствима којима се служила Барбара Касен у остваривању свог пројекта. Венути у својој расправи о превођењу (уп. Venuti 2013), писаној у истом духу у којем је стваран и *Европски речник филозофија*, излаже теорију по којој праксе „припитомљавања превода“ у култури која превод прима, доприносе невидљивости преводиоца у преводу. Културна ограничења доводе до тога да „верност“ превода одређује „илузија читљивости“, та илузија не дозвољава експериментисање у превођењу, које је нарочито одбојно англофоним издавачима и великом делу англофоних читалаца, каже Венути. Они траже непосредну читљивост преведеног текста, дакле, одсуство било какве препреке која би могла подсетити на то да је превод – превод. Читљивост за Венутија при томе није квалитет који треба одбацити, невоља је у томе што се, сасвим налик ономе о чему говори Барбара Касен, читљивост код англофоних издавача разуме у крајње суженом смислу, као употреба стандардног дијалекта, без обзира на стил и регистре изворника, а када се течност превода постиже употребом сасвим стандардне форме језика, превод се неминовно затвара, и одбацује специфичне форме и вредности изворне културе. И Лоренс Венути, као и Барбара Касен, пажљиви су читоци текстова Жака Дериде, са специфичним осећајем управо за значај који код Дериде има проблем превођења, с једне стране везан

за конкретне, материјалне проблеме превођења, од нуђења преводачких решења која ће бити „релевантна“, до академских и издавачких игара моћи које у америчком миљеу превођењу постављају нарочито велике препреке. Уредница америчке верзије насловљене *Лексикон непреводљивости*, Емили Аптер, и велика екипа сарадника, покренули су дивовски посао супротстављања владајућој једнојезичности. Подухват је огроман, и далеко превазилази оквире рада на самом речнику, и представља јасан *поступак*, у бахтиновском смислу речи. Наслов верзије речника на енглеском језику, *Лексикон непреводљивости*, представља сам за себе чвориште чије се ризомско разграновање може пратити у различитим правцима. Никако најмање значајан јесте крак који води ка премошћавању јаза између филозофије, превођења и студија културе о којем пише Лоренс Венути.

*

У преводу на шпански језик, у Мексику, постао је *Речник западних филозофија* (уп. Cassin 2018), који је, попут енглеске верзије, такође одбацио одређење „европски речник“, али не да би га потпуно избрисао, него зарад одређеног степена уопштавања. Укинувши одредницу уз именицу *Речник*, пребацивши одређење на друго место – *западних филозофија* – задржавајући плуралност о којој сведоче именице у множини, наслов, као и поднаслов, сведоче о (не)преводљивости као трајном процесу превођења. О догађају и збивању латиноамеричке верзије речника живо сведочи текст једног од његових уредника, Гвида Ерсовића. Ја ћу се задржати на месту где је заправо објављен први превод, у Украјини. Украјина је двојезична земља, и тиме значајно чвориште у разграновању *Европског речника филозофија*, јер је од самог почетка постала место креирања две верзије на два различита језика, на

украјинском и на руском. Први том украјинске верзије објављен је 2009. године, свега пет година после изворног француског издања. Већ ту постаје тешко говорити у класичним терминима теорије превођења, о изворнику и о преводима. Јер украјинска верзија је специфична по многим елементима. Поред верзије на украјинском језику, паралелно је започет рад исте групе аутора, у сарадњи са руским ауторима, на прављењу руске верзије, које ће обе бити објављене у Кијеву. Превођење и допуњавање четири тома украјинског превода и петог тома аутономне украјинске верзије потрајало је све до 2021. Посао је био свеобухватан, и украјинска верзија, варијанта, или иначица, није превод у уобичајеном смислу (ма колико то нису ни енглеска ни шпанска верзија), ни прерада, него, рекла бих, више од тога. Наиме, ове верзије, кијевску руску и украјинску, можемо у почетној етапи посматрати као верзије управо оне идеје која је водила Барбару Касен у покретању целог пројекта, а то је да разлике постоје не само међу језицима, него и унутар сваког појединачног језика.

Подухват је подразумевао увођење нових речи које су у *Европски речник филозофија* уписали украјински аутори, који су истраживали својства украјинског филозофског језика и основних украјинских непреводљивости, све време имајући као оквир и руску филозофску традицију, из разумљивих историјских и културних разлога дуге заједничке културне историје на два језика. Украјинске филозофе пре свега су занимали појмови из „социјалне и политичке филозофије и онтологије, која увек саму себе проблематизује“ (Касен 2021), суочавајући се са проблемима непреводљивоости термина „либерализам“ или *common sense*, или са друге стране, како превести Платоново οὐσία. У овој етапи, најчешћи предлог био је да се термини не преводе него да се само транслитерују. Грађење алата за самостално мишљење на границама између великих културних простора – који су, при томе, у међусобном сукобу, и у том сукобу

и сама Украјина учествује – није нимало лак ни једноставан посао. Последњи, пети том, објављен 2021. године, исход је рада украјинских аутора на „конструисању украјинске филозофске традиције“, где украјински филозофи уводе термине за основне филозофске појмове на украјинском језику. Нимало различито него у другим националним верзијама *Речника*, по оценама неких приказивача, емоционална сфера – као што су, на пример, разлике између *spleen*, *saudade* и *Sehnsucht* које су нашле места у француској верзији – често улази у средиште разматрања, понекад и пре него термини из интелектуалне сфере, при чему оцењивачи сматрају да разлика између *mind* и *Geist* поставља наднационалне, а не националне филозофске традиције, што мени из чисто преводилачке визууре не делује нарочито уверљиво. Конкретни проблеми су сасвим други, али ја у њима видим само другачије сазидан зид и другачије постављену препреку у односу на ону коју види Лоренс Венути у америчком случају. Ти проблеми почињу већ од самог излагања историје украјинства у језику од Гогољеве егзотизације до Шевченкове деегзотизације, како их виде украјински аутори (Кассен 2021: 98). Пројекат *Европског речника* схваћен је као средство не само за грађење филозофских ресурса на украјинском језику него и за стварање таквог језика – или метајезика – који неће ни превише затрпавати туђицама, ни претерано „украјинизовати“ предмет филозофског разговора. *Европски речник филозофија* на украјинском, који не садржи само преводе чланака са француског него и оригиналне чланке украјинских стручњака за античку филозофију, патристику и схоластику, представља подухват у намери да се спроведе филозофски обрт у најмању руку у начину предавања филозофије на украјинским универзитетима, о чему сведочи и мрежа учесника пројекта, који долазе са различитих украјинских универзитета. Замишљај да ли би био могућан и како би се могла остварити верзија на српском језику, и схватам огромност улога.

Том посвећен украјинским непреводљивостима није корак ка нормирању постојећих филозофских традиција него прављење оруђа за самостално филозофирање. Један од аутора, кијевски филозоф Алексеј Панич, пише о томе како у Украјини, као и у другим постсовјетским земљама, на самом почетку ХХI века нема никакве значајне украјинске филозофије као такве, него постоје различите филозофске школе више оријентисане на увоз него на извоз. Списак који даје више је него знаковит: десетак феноменолога, неколико аналитичких филозофа, неколико француских постструктуралиста, и сви се превасходно баве превођењем и трагањем за новим алаткама којима би на украјински језик пренели достигнућа у светској (заправо, превасходно европској) мисли ХХ века. А што је најзанимљивије, Панич описује односе између тих филозофских школа не као полемику или сукобљавање, него као различите могућности превођења из једне традиције у другу, које и оправдавају постојање овог речника (Кассен 2021: 34). Успостављам паралелу са ониме што пише други аутор, Сергиј Осипенко (Кассен 2021: 30), о совјетском времену, када је филозофска подела рада такође, као и сада, значила географску поделу на центар и периферију, што је принудило совјетске украјинске филозофе да копирају општи „совјетски“ концептуални апарат, који тиме није био инструмент самосталног мишљења него оруђе за интерпретацију већ преведених класика марксизма-лењинизма. То стање „већ-превода“, да тако кажем, такође је имало свој „универзални језик филозофке комуникације“, када није само Лењин, него је и Маркс на украјински превођен са руског, и у којем су се сами оквири интерпретације спуштали „одозго“, „са вишег места“, зато што су текстови до Украјинаца стизали протерани кроз сито и решето већ самим начелима уређивања и коментарисања и општим режимом филозофске производње у СССР. Украјински уредници и аутори себи су ставили задатак да

разбијају оквире у којима би постојала „директива одозго“, или „превођење из центра на периферију“. Рад на *Европском речнику филозофија* показује да за самостално мишљење није довољно просто аутономно користи филозофске ресурсе који долазе са другог места, него имати свест о томе да у језику, колико и у одношењу према стварности коју тај језик изражава, свака одредница представља и претпоставља јединствен *поступак*.

Међутим, одређене традиције су жилаве и са њима није лако изборити се ни на „привилегованим“ местима. Проблем са тоталитарним идеологијама је у томе што су управо оно што им име каже – тоталитарне, са амбицијом да обухвате све и свакога, укључујући и наводно повлашћене. Осипенков опис совјетских филозофских превођења и исправљања мишљења да се уклопи у једну Прокрустову постељу није суштински различит од описа машинског превођења у доба глобализације и покушаја уклапања мишљења у другу Прокрустову постељу. О томе је говорила Барбара Касен у разговору са Мишелом Устиновим (уп. Cassin 2007), о тешкоћама са којима се превођење суочава, а које јасно показују да се језици не могу копирати преко матрице, помоћу принципа који је исти у свакој варијанти, јер се своди на бирократско администрирање мишљења. Бирократско администрирање мишљења претпоставља, као први и неопходан корак, укидање вишезначности речи, и могло би се показати да та традиција не почиње са машинским превођењем. Зато је подухват назван *Европски речник филозофија*, са својим многојезичким и многозначењским разгранаванима подухват чији су циљеви много далекосежнији у грађењу филозофија и много опаснији по бирократско администрирање мишљења у пројектованом монолингвалном свету него што је то на први поглед видљиво. Мада најпознатији, Гугл никако није јединствен случај. У Европи се користи *Систран*, за сада најусавршенији онлајн преводилац. Како он избегава искривљавања смисла? Како машински преводилац

решава проблеме хомонимије, било у синтакси, било у семантици? Тако што користи изразе који су „обезмногозначени“, и ослања се на „помоћни језик“, а то је енглески. Мишљење се централизује свођењем израза на један језик, свођењем речи на једно значење, и као логична последица, своде се мишљења на једно мишљење. Невоља је у томе што је, како Барбара Касен често цитира Жака Лакана, „један језик у односу на други само интеграл двосмислености које је сачувао кроз историју“. Шта се дешава када се из израза уклони вишезначност? Ако, на пример, у енглеском језику глагол *to be*, према лексичкој бази података за енглески језик Принстонског универзитета (иначе, издавача *Лексикона непреводљивости* на енглеском), *WordNet*, има најмање тринаест различитих значења; међу тим значењима нема никакве хијерархије; она се понекад делимично преклапају, на пример, као помоћни глагол, у употреби за изражавање идентитета, изражавање постојања, положаја, па затим сасвим специфична значења као што су „играти“ (на сцени), па идиоматски изрази као што су „проводити време“, итд. Исход је сумњив: природни језици упрошћени су до крајности зато да би их било лакше уклопити у матрицу неутралног концептуалног језика, који је, међутим, заправо веома идиоматичан, и служи као прости преносник. И тако се свеprisутна вишејезичност, као и превођење на све могуће језике на Гуглу, заправо врте око једног те истог језика – енглеског, тачније, онога што Барбара Касен назива *глобиш*. Зато се она враћа на Даламбера, који је у свом уводу у *Енциклопедију* писао како је до краја XVIII века филозоф, ако би хтео да темељно проучи открића својих претходника, био принуђен да „памћење оптерети са седам-осам језика“, те да би „протрајивши цео живот на учење језика“, умро пре него што би уопште стигао до предмета свог занимања. За Даламбера је коришћење латинског језика сасвим „неумесно у уметничким вештинама“, али „могло би бити веома корисно у филозофским делима“, зарад јасноће и

прецизности које може имати неки претпостављени „универзални вештачки језик“. Барбара Касен има потпуно другачију концепцију различитости језика и многојезичности. *Европски речник филозофија* доказује потпуно супротно од онога што је заговарао Даламбер, почевши од идеје по којој нам је, наводно, за филозофију неопходан „универзални вештачки језик“. То што је овај речник конципиран као речник непреводљивости заправо не значи да речи не могу бити преведене, него да је непреводљиво оно што се непрестано (не) преводи, како Барбара Касен објашњава у „Уводу“ за *Речник*. Када се прелази с језика на језик, не само речи него целе значењске мреже, граматика и синтакса између језика се не преклапају, а те разлике нису извор замагљивања контекста који би требало по сваку цену „објашњавати“ помоћу некаквог универзалног језика сведеног на најпростије изразе него напротив, представљају извор обogaћивања изворника, зато што сваки језик преко света пребацује нову појмовну мрежу. У томе енглески није изузетак. Не треба мешати службени језик са језиком културе. Пример са машинским преводиоцем Гугл у томе је значајан, зато што уводи *глобиш* као некакав модел универзалне комуникације. Самим тим, у односу на тај језик, остали језици прелазе у статус дијалеката, и то не само француски, немачки, итд., него и енглески језик Шекспира или Џојса. То је видљиво и на Википедији: она постоји на много језика, али принцип по којем она функционише јесте консензус. Та онлајн енциклопедија, коју, наводно, свако може да мења, заправо сукобљава с једне стране опште мњење, а са друге сучељавање идеја. Исто важи и за претраживач Гугл: хијерархизација података на Интернету спроводи се помоћу алгорита ПејџРенк, који класификује веб-странице искључиво према квантитативним критеријумима. Међутим, однос квантитета и квалитета је мало сложенији од простог изједначавања велике количине са квалитетом. Истинска рефлексија тешко се може ускладити с таквим

претпоставкама, а исто важи и за језик: велики део проучавања у филозофији и хуманистици не може бити остварен помоћу чисто утилитарног језика. И енглеском језику као језику културе потребна је заштита. *Пројекат превођења у друштвеним наукама*, покренут на иницијативу Америчког савета учених друштава, у завршном тексту говори о заштити објављивања на сопственом језику, обраћајући се научним истраживачима: „Стил мишљења и начин аргументовања својствени хуманистичким наукама у англо-америчкој средини постали су прокрустова постеља у чије оквире морају да се уклопе сви типови концептуализација. Отуда настаје све већа унификација и осиромашење дискурса“. Превод *Европског речника филозофија* на енглески језик, као и на друге језике, јесте гест против таквог стања, који Барбара Касен намерава да допуни упоредним истраживањем различитих верзија-превода свог *Лексикона непреводљивости*. Превођење је, дакако, увек двосмислен гест, а овај речник својим поднасловом говори о, у одређеном смислу, немогућности достизања задатка који се поставља пред преводиоца. Препреке су различите, у зависности од језика. Од верзије до верзије, не мења се само језик, него и метајезик. Немогућно је користити исти приступ у случају када је метајезик француски, или немачки, или украјински, или руски... Европа јесте мноштво језика, и то је њено богатство а не недостатак. Ако језик посматрамо као просто оруђе комуникације, Даламбер је у праву: учење многих језика је јалов посао. Ако је довољан један језик, зашто не енглески? Али осим тога што је, како каже Ниче, сваки језик „занимљив по себи“, многојезичност је део Европе, превођење је језик Европе, како је говорио Умберто Еко. Превођења је, међутим, све више и више, и разумљиво је да значај машинског превођења расте. Међутим, данас се машинско превођење са једног језика на други, рецимо, са чешког на српски, остварује посредовано преко енглеског језика који је помоћу Ворд-Нета (WordNet) ослобођен свих својих двосмислица, а оно што нам

је неопходно да бисмо водили стварне разговоре јесте превођење из једног „интеграла двосмислица у други интеграл двосмислица“.

Као део украјинског пројекта настао је и руски превод *Европског речника филозофија*, под уредништвом Барбаре Касен (Сорбона), Константина Сигова (НаУКМА) и Александра Маркова (МГУ / РГГУ) чији је први том штампан у Кијеву 2015, а други том 2017. На томе је за сада пројекат и заустављен. То заустављање оцртава суморну слику будућности пројекта настајања сложене, многоструке, укрштене, многојезичне визије – јер, границе су заправо прелази и претапања, а не оштро повучене црте – у клештима глобалистичког уравнивања у којем више нема разлика, или где се разлике гурају у безначајност све тање и тање маргине, док им се истовремено громко кличе да су наводно прихваћене и препознате, и да је наводно могућан онај Даламберов универзални вештачки језик те нам превођење није потребно; или, са друге стране, изолационистичких пројеката чијем истицању сингуларности превођење такође није потребно, а чија некомуникативност разлике поново гура у безначајност. И у једном и у другом виђењу, превод као поступак, и сам појам превођења остају поништени. Историјске околности данашњице могу нам показати назнаке не нарочито повољног политичког стања да пројекат у догледно време буде настављен. Међутим, занимљиво је упоредити проблеме које пред собом виде украјински преводиоци на руски, углавном, рускојезични Украјинци, али и њихови руски сарадници на пројекту. Анализа појмова који су понуђени у верзији на руском језику јасно показује да иза превођења и грађења културолошких појмова стоји напоран филозофски рад на разјашњавању појмова из западноевропске филозофије, на прикупљању појмова из рускојезичне филозофије, и на премештавању јаза између културологије и филозофије на руском језику.

Да ли бих за причу о догађају названом *Европски речник филозофија*. Лексикон *непреводљивости* рекла да је вавилонска, или поствавилонска? Није то просто речник, него филозофско дело, и то дело из жанра филолошке филозофије, ако тако могу да кажем. То дело нема једног аутора, него га твори мноштво коаутора, али је свеједно у питању, више него речник који слаже неутралне информације, књига која се нуди за читање, текст створен да производи све нове и нове текстове. У томе је тајна његове, у коначном збиру, непреводљивости, именоване у поднаслову. То није лексикон речи, него речник збивања, где збивање узимам као филозофски термин, онако како га је уобличио Михаил Бахтин. За оно што сам осетила као неправду на споменутом скупу о превођењу, а што укључује питање правичности, питање поступка, као и питање знања – о превођењу – објашњење проналазим у одредници „Istina“ у француској „изворној верзији“ *Европског речника филозофија*, која стоји као посебна и није једно са одредницом „Verité“. Наиме, у том чланку, његов аутор Андриј Василченко, професор Универзитета Шевченко у Кијеву, преводилац Бертранда Расела и Чарлса Тејлора, и један од уредника украјинске верзије *Речника*, описује како Бахтин, чија је младост и школовање на универзитету везано за Одесу, проучаваоц Достојевског и теоретичар карневализације, у чија интересовања улазе и теорија религије, и психоанализа, етика и естетика, који је крајем двадесетих година искусио и совјетску тамницу, а само захваљујући тешкој болести избегао да проведе пет година у Соловецком логору, још званом СЛОН, или Соловке, првом радном логору у СССР, у Белом мору, на 165 км од Поларног круга, али свеједно није могао избећи унутрашње изгнанство и живот без грађанских права. Што је све учинило да потреба човека да буде саслушан и да учествује у дијалогу буде веома јака. Узимам ово збивање као ознаку, као слику стања. Бахтиново индивидуално

искуство можда нема доступа ка теоријској истини, али зато открива истину његових текстуалних поступака и показује ми из које тачке је посматрао питање поступка, и у чему све може бити сукоб између човекових околности (ја сам ја и моје околности, писао је Ортега и Гасет) и теоријске истине. Али Бахтин каже, не, нису околности те које нас одређују, него ми својим поступцима стварамо околности, одлучујемо шта ћемо бити: „Свака моја мисао са њеном садржином је мој индивидуално одговорни поступак, један од поступака од којих се гради мој јединствени живот“ (Бахтин 2003: 11). Филозофија поступка као да развија ону посебну осетљивост каква је потребна да би се осетиле не смо разлике међу језицима, него и разлике које постоје унутар једног те истог језика.

Бахтин супротставља оно што назива логичка истина (за разлику од онтолошке истине) појму означеном речју *правда*, термином који у себи истовремено садржи и значење истинитости и значење правичности, и са те тачке критикује апстрактност, како је назива, „научне филозофије“, у расправи под насловом *Ка филозофији поступка*, коју је писао почетком двадесетих година прошлог века, и коју није завршио. Бахтин каже да теоријски свет са својом апстрактном истином, то јест истином која је одвојена, која је изгубила додир са свакодневном стварношћу, није кадар да обухвати поступак, као чин који подразумева етичност. Теоријској апстракцији Бахтин супротставља оно што назива *саучесна мисао*, мисао која узима у обзир биће унутар поступка, чији субјекат није више ја које спознаје, него ја које поступа, и које све време ставља самог себе на коцку, не своје знање, не некакво познавање норме, него самог себе, кроз поступак који је израз начина постојања, хронотоп, рекла бих. Али оно што ја јесам не могу видети ја сама, то може видети само други. Зато је важна филозофија дијалога, и филозофија *поступка*, не само

за *правду*, него и за *истину*. За Бахтина истина увек подразумева апстрактност, и он је при томе не субјективизује, нити је релативизује; код њега, појмови везани за морал постају онтолошки: јединственост, учешће, одговорност, дужност.

Ако је свака мисао са њеном садржином део грађења јединствене филозофије и јединственог живота, из таквог виђења произлази мишљење о писању и мишљење о превођењу које не може а да не изискује и нешто као што је *Европски речник филозофија*. То је неопходна алатка у прворазредно етичном и естетичном послу мишљења и писања. То ме позива да се задржим на још једном појму у изворној, француској верзији *Европског речника филозофија*, у којем, између осталог, налазим још један појам у рускојезичном облику: „Pravda“. То је појам који се изнова и изнова враћа у разговорима око *Речника*. Главни уредник украјинског издања опширно се позабавио овим питањем, написао чланак за речник, а Барбара Касен га наводи као пример европских непреводљивости у готово сваком тексту у којем је говорила о *Европском речнику*. Питање правде – и истине, ако ћемо право – тако се непрестано враћа као једна од средишњих тема *Европског речника филозофија*.

За разлику од појма *истина*, појам *правда* је морална категорија, пише аутор чланка у *Европском речнику*, који се у великој мери ослања на Бахтинову мисао:

Правда [истинитост-правичност] збивања [пре него догађаја] није истина идентична себи саме садржине, него правичан и јединствен став сваког учесника, истинитост и правичност (*правда*) његове конкретне и стварне дужности [...] Свако је у праву са свога места, и то не субјективно, него одговорно (Бахтин 2003: 16).

Правда при томе не искључује теоријску истину. Напротив, она је претпоставља и допуњава личном одговорношћу: „Бесконачни контекст теоријског знања, науке, мора се спознавати одговорно [...]. То ни у чему не омаловажава нити искривљује њену аутономну истину, него је допуњава до *правде* [правичне истинитости] која је обавезујућа и значењска“ (*Исто*, 18–19). Апсолутност истине је сачувана, зато што поступак не подразумева никакву релативност:

Управо под условом да је то чиста истина, она може одговорно учествовати у бивању-збивању. Бивање-збивање није нешто чему је потребна релативна истина. Вредност истине довољна је сама себи, она је апсолутна и вечна, а поступак спознаје узима у обзир то својство, ту суштину истине (19).

Истина чува свој епистемолошки смисао, „оно што јесте, са објективног или научног становишта“, али је лишена онтолошког смисла: не може више да означава „оно што стварно постоји“. За Бахтина, *prima philosophia*, или „учење о бићу као бићу“ мора превазићи границе теоријског света: „Тек унутар стварног, јединственог поступка, целовитог и одговорног, може се приступити појединачном, јединственом бићу у конкретној стварности“ (12). „Оно што стварно постоји“ није истина, него поступак, чин у који је укључена правда. Могућно је да је Бахтин оставио овај текст незавршен управо зато што није знао како да усклади своју концепцију поступка са принципом искључивања себе који подразумева истина: тема поступка није завршена прича, она остаје актуална за етику, за филозофију.

У конструкцији *Европског речника филозофија* филозофско именоване остаје место разнојезичког разговора о појмовима, а појмови, места непреводљивих судара међу именованима. Тај полифонијски контекст разбокорује се у места настанка нових смислова. Нешто налик тексту-*ризому* Жила Делеза и Феликса Гатарија. У „Предговору“, Барбара Касен говори о *Европском речнику филозофија* као остваривању идеалних књига и идеалних превода, идеала које поставља, са једне стране, Хумболт, који сугерише да би требало сачинити дело које би проучило синонимије међу језицима, и показало да сваки језик изражава одређени појам са извесном разликом, да бисмо постали осетљиви за другачији начин филозофирања, који не мисли о појмовима без речи; са друге, Дерида, који прожима целокупну филозофију Барбаре Касен, у толикој мери да је недавно, када је постала члан Француске академије, за своју крилатицу узела Деридину изреку „Више од једног језика“, објашњавајући, при томе, да је ту пре свега реч о „више од једног језика“ унутар једног те истог језика. Реч је о филозофији која ће промишљати многострукости не само међу језицима него и унутар сваког језика, стварајући мрежу речи и њихових смислова (Cassin 2004: xvii). *Европски речник филозофија* на најбољи начин, филигранским везом, крпи расцеп настао између културних студија и студија превођења, и хвата погодан тренутак, уланчавајући се тако у сосировске низове мишљења и превођења.

И у томе је филозофски смисао догађаја *Европског речника филозофија*. Преводити, по неким схватањима, треба да значи говорити једну те исту ствар на различитим језицима, али се испоставља да сваки превод увек говори нешто друго. Непреводљивост с језика на језик, из времена у време, из културе у културу, постаје очевиднија када треба превести један

филозофски систем у други. Међутим, треба преводити управо оно што је непреводљиво, то је оно што је филозофска замисао. Али, шта уопште значи рећи, филозофски систем? Да ли је Хераклит имао свој систем, или Паскал, или Ниче, или Киркегор? А опет, филозофија је увек неки систем, макар у замисли, јер је од самог почетка замисао осмишљавања света која хоће да буде начелна и свеобухватна. Филозофске замисли разумевају, артикулишу свет у уму, објашњавају, образлажу, или просто дају реч ономе што је речи лишено. *Европски речник филозофија* не говори о многозначности појмова и термина, него о томе како речи постају појмови, како мисао налази реч за себе, и како се оно о чему је мисао и реч, појављује управо у догађају спајања речи и мисли, у догађају у којем реч постаје чин мисли, дело мисли, и како се у искушавањима превођења, на границама између језика, наставља незавршени посао, који се и не може завршити, јер је све тек пред нама, све ће увек тек стајати пред нама, као непреводљивост вечитог задатка преводиоца.

ЛИТЕРАТУРА

- Cassin, Barbara (ed.). *Vocabulaire Européen des Philosophies. Dictionnaire des Intraduisibles*. Paris: Edition du Seuil/Dictionnaires Le Robert, 2004.
- Cassin, Barbara (ed.). *Vocabulario de las filosofías occidentales. Diccionario de los intraducibles*. Jaime Labastida (coord.). 2 vols. México: Siglo XXI, 2018.
- Cassin, Barbara (ed.). *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Translated from French by Steven Rendall, Christian Hubert, Jeffrey Mehlman, Nathanael Stein, and Michael

- Syrotinski, translation edited by Emily Apter, Jacques Lezra, and Michael Wood. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014.
- Cassin, Barbara. « Intraduisible et mondialisation ». Entretien avec M. Oustinoff. *Hermès* 49. 3 [Traduction et mondialisation] (2007): 197–204.
- Cassin, Barbara (ed.). *Philosopher en langues: Les intraduisibles en traduction*. Paris: Presses d'École normale supérieure, 2014.
- Derrida, Jacques. *Le monolinguisme de l'autre: ou la prothèse d'origine*. Paris: Galilée, 1996.
- Derrida, Jacques. *Qu'est-ce qu'une traduction « relevante » ?* Paris: Carnets de L'Herne, 2005.
- Saussure, Ferdinand de. *Écrits de linguistique générale*. Eds. Simon Bouquet et Rudolf Engler. Paris: Gallimard, 2002.
- Venuti, Lawrence. "Translating Derrida on Translation: Relevance and Disciplinary Resistance". *Translation Changes Everything: Theory and Practice*. London and New York: Routledge, 2013. 57–79.
- Балла-Гертман, О. А. «Корни универсальности (*Европейский словарь философий: Лексикон непереводимостей*. Под руководством Барбары Кассен. Перевод с французского. Т 1. Киев: Дух і літера, 2015)». *Вестник Самарской гуманитарной академии* 2 (2016): 133–137.
- Бахтин, М. М. „К философии поступка“. *Собрание сочинений, 7 т.* Т. 1. Москва: Русские словари, 2003. 7–68.
- Голубович, И. В. «*Европейский словарь философий: Лексикон непереводимостей* (французский оригинал и украинская версия):

универсум, мультиверсум, картография». *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина* 2. 3 (2011): 229–241.

Кассен, Барбара (ред.). *Европейский словарь философий: Лексикон непереводимостей*. Константин Сигов (ред.). Национальный Университет «Киево-Могилянская Академия» – Центр европейских гуманитарных исследований; Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова – Институт мировой культуры; Российский государственный гуманитарный университет – Кафедра кино и современного искусства. Київ: Дух і Літера, 2015 [Т. 1]; 2017 [Т. 2].

Кассен, Барбара (ред.). *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Київ: Дух і Літера, 2011 [Т. 1]; 2011 [Т. 2]; 2013 [Т. 3]; 2016 [Т. 4]; 2021 [Т. 5].

Марков, А. В. «Национальная философия: выбирая одно или другое начало: рецензия на *Європейський словник*». *Философия: журнал Высшей школы экономики* 5. 2 (2021): 284–293.

Aleksandra MANČIĆ

BARBARA CASSIN'S *VOCABULAIRE EUROPÉEN DES PHILOSOPHIES*
DICTIONNAIRE DES INTRADUISIBLES IN LANGUAGES

Summary: In this article, we are looking for possible places of origin of the *Vocabulaire européen des philosophies*. It was a project that the classical philologist and philosopher Barbara Cassin conceived and launched in the 1990s, and the first stage of writing, in French, was completed in 2004. In order to find those origins, we can go centuries back, and follow traces of translation of ideas, because that is the topic of *Vocabulaire*. It is the first and necessary step in the free trade of ideas, in historiography also called *translatio studii*. That name, quite simply put, means a great transfer of knowledge from the classical world to Western Europe. The *Vocabulaire européen des philosophies* is a collection of events of naming concepts that correspond to each other, refer to each other, meet, cooperate on a common task, but do not cross over, are not translated into each other. At the same time, they do not stop being translated, and this is precisely what the project of permanent translation of the *Vocabulaire européen* was ment to expose. Together with Barbara Cassin and other French philosophers, more than one hundred and fifty philosophers and scientists from France, Germany, Great Britain, Italy, Portugal, Spain, Latin America, and Ukraine participated in the creation of the *Vocabulaire européen*. Only the first stage lasted more than ten years, and involved various forms of (non)translation, i.e. permanent translation involved in the creation of a French so-called *original*. In the second stage, translation in a more conventional sense, from French to other languages, is being conducted. What significance can such a project have in our perception of culture?

Keywords: *Vocabulaire européen des philosophies*, Barbara Cassin, Translation of Ideas